

Anthropology

ECONOMIA ȘI SOCIETATEA
SUB LENTILA MULTICULTURALISMULUI.
CONTRASTE: *HETEROCHROMIE ȘI HETEROCHRONIE*
ECONOMICO-SOCIALĂ

ECONOMY AND SOCIETY UNDER THE LENS
OF MULTICULTURALISM. CONTRASTS: HETEROCHROMY
AND ECONOMIC-SOCIAL HETEROCHRONY

Gabriela BODEA

Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca
Babeș-Bolyai University Cluj-Napoca

e-mail: gabriela.bodea@econ.ubbcluj.ro

Abstract

Multiculturalism implies social acceptance: it does not involve consensus, but social awareness. As witnesses of diversity, we identify change itself, as a continuous process, relativised by aspects of heterochromy and socioeconomic heterochrony. The dichotomy of differentiated development does not follow a particular pattern. Simultaneously, it seems dual: it seduces through a certain degree of freedom (discernible, perceptible, or apparent), but it also makes itself guilty through the reticence that singles it out. In the end, differentiation brings advantages and requires sacrifices, but it is as much a part of the spirit of the individual as it is of the way economic entities act.

Keywords: heterochromy; heterochrony; multiculturalism; differentiated development.

1. Contraste: *heterocromie și heterocronie economico-socială*

„Evoluția umanității este singurul garant onest al acceptării *diversității*” (Bodea, 2023, p. 289). Afirmând acest lucru, ne gândim la faptul că identitatea noastră *ca entități economico-sociale* se construiește continuu, nefiind vreodată un „produs finit”. Vorbim aici despre relevanța *interculturalismului* și a *multiculturalismului*, concepte supreme care permit eterogenitatea valorilor umane. Ele ne ajută să privim mai sincer realitatea și s-o „corijăm” prin *acceptanță*, pe care-o demonstrăm sub forma *heterocromiei socio-economice*¹. Fără îndoială, o asemenea expresie nu este neapărat o mostră de consens, dar reprezintă o dovadă de generozitate individuală și/sau publică. În fond, ea are un precedent „de modă veche”: altruismul – care ne învață *ceea ce ar fi nevoie să evităm*: „indiferența, disprețul absolut” (Eliade, 1990, p. 63) față de alte valori decât *cele cunoscute* sau decât *ale noastre*.

¹ Sintagma (în formula completă) ne aparține. Conceptul *heterocromie* impune creionarea câtorva repere comparative: (i) Din punct de vedere *medical*, el presupune persoane având fie ochii de culoare diferită, fie un iris bi- sau multicolor. (ii) Din cele mai vechi timpuri, *ochiul* a constituit unul dintre marile simboluri ale existenței umane. El a reprezentat și continuă să acopere un mister, fiind privit cu un respect nedisimulat sau cu teamă. Ezoteric, ochiul relevă o sursă a puterii unei entități, o manifestare a conștiinței superioare sau o „oglină a sufletului”.

Completăm acest context civilizațional prin apelul la *conștiința socială*, care atrage reciprocitate, obligații morale, respectiv încredere. În acest spirit, capitalismul – ca simbol inter-generațional al instituționalismului – învață societățile să accepte că viitorul de tip post-industrial are virtuți, dar și multe limite. Tocmai de aceea, standardele majorității nu sunt cotate neapărat drept cele mai potrivite repere ale evoluției.

Trăim într-o lume a contrastelor, care ne învață (greu, dar o face) să respectăm *și alte* comunități decât cea din care facem parte, să prețuim *și alte* contribuții decât cele cunoscute (*clasice*). „Capitalul spiritual” (cultural-religios), „adăugat” celui valorificat în economie, îi autentifică acestuia amprenta. Uneori, privit izolat – caz în care ne referim la considerente legate de condamnarea simbolului „impur” al banilor – el tinde să se distanțeze de aspectele financiare, *pur economice* (Ford, 2018, p. 1). Însă trebuie să recunoaștem că acesta este un punct de vedere nedrept: nu putem exclude reperul monetar din existența entităților economico-sociale. Nici măcar instituția Bisericii nu poate contesta necesitatea banilor în societatea civilă, deoarece: (i) ea însăși trebuie să-și asigure perenitatea (propria sa „biografie”); (ii) fundamentul său este binefacerea, iar un asemenea deziderat pretinde contribuții monetare pentru scopurile propuse. În consecință, chiar dacă *banii* și *spiritualitatea* par a fi noțiuni contradictorii, ele sunt dependente una de cealaltă. Exemplu: Un tablou *considerat valoros* va fi vândut în decursul timpului cu sume din ce în ce mai mari (iată o probă de acceptabilitate și de responsabilitate colectivă asupra valorii). În schimb, este posibil ca un produs sofisticat, *avangardist*, catalogat *în prezent* drept o mostră de deconstrucție (fiindcă nu este înțeles), să depășească în viitor acest stadiu aparent „compromis”. Cu alte cuvinte, *frumosul* nu aparține dialecticii. El este un termen discutabil – deși nu neapărat superficial – care face trimitere spre îndemnul lui Umberto Eco: „să judecăm Frumosul ca pe un mod de explorare, iar Binele ca pe un sentiment” (Eco, 2005, p. 237).

Diversitatea economico-socială antrenează *heterocromia* companiilor și statelor lumii. Ele înțeleg tot mai clar că *standardele*, deși nu se estompează, lasă loc individualității și particularismului (Bodea, 2023, pp. 289-290). Că *este așa*, ne-o dovedește Gary S. Becker, laureat în 1992 al Premiului Nobel în științe economice, grație meritului de a fi extins analiza (micro)economică la noi domenii ale comportamentului uman. El socotește că valoarea intrinsecă a lumii materiale o regăsim în *capitalul uman*, care prezumă că educația și pregătirea profesională sunt „cele mai importante investiții” (Becker, 1997, p. 17). Doar că trebuie să fim conștienți de o realitate: dacă vorbim despre câștiguri concrete (monetare și spirituale) de pe urma acestui „plasament” de capital, comensurăm și riscurile operațiunii (prin rata marginală de recuperare a investiției). De asemenea, adresăm o întrebare poate retorică: aptitudinile individului determină educația *sau invers*? Răspunsul îl oferă corelația dintre poziția educațională a individului, coeficientul lui de inteligență și locul de muncă ocupat de persoana respectivă. Legătura amintită se traduce printr-o abordare a relației multi-secvențiale dintre efort și efect în economie, din perspectiva celui care consideră că investiția în om echivalează cu una în valoare.

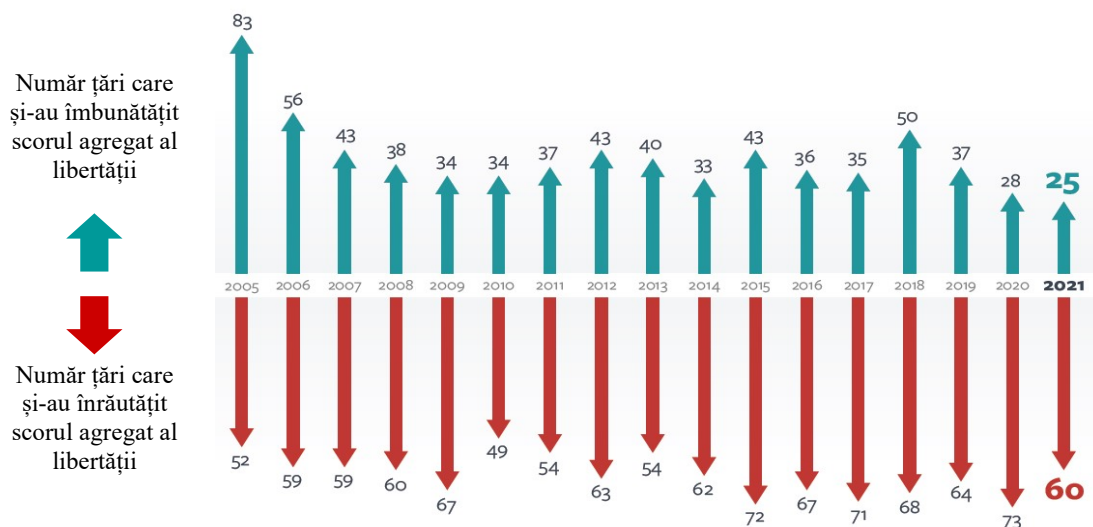
Recunoaștem *heterocromia* în aspecte relevând diferențele dintre gradele de libertate pe care le prezumă: (i) doctrinele și/sau ideologiile cunoscute; (ii) realitatea. Constatăm că în secolul XXI, în contrast cu regimurile democratice, pe mapamond persistă accente de încălcare a principiilor libertății. Vorbim, în asemenea cazuri, despre o *povară a heterocromiei*. Exemplificarea pe care am ales s-o ilustrăm vizează *autoritarismul* – care înglobează maniere conflictuale de îngădire a libertății², remarcându-se prin distanțarea abuzivă și/sau arbitrară față de democrație. Într-un asemenea sistem economico-social, puterea politică și economică acumulează unilateral interesele unui individ / grup aflat la

² Dacă un astfel de regim se îndreaptă spre reprimarea libertății, „migrează” spre totalitarism.

conducere. Elita politico-economică este susținută de către oponenții regimurilor democratice, alegând să guverneze autoritar, cu influențe mai mult sau mai puțin apropiate de totalitarism. În acest sens, ea alege să se manifeste defensiv (intenționând să păstreze *statu-quo*-ul structurilor sociale) sau ofensiv (dorind destrămarea *statu-quo* și impunerea unor modificări radicale în organizarea socială). Dar „afișarea” propagandistă (uneori agresivă) a „meritelor” celor care conduc un astfel de regim devine „legitate”, simultan cu negarea capacităților celor „conduși”. Despre fenomenele din această „gamă”, Friedrich Nietzsche îndrăznește să-și exprime o opinie dură, vizând asocierea lor cu unele boli mintale. Concret, nebunia, întâlnită accidental în mod individual, se pare că se transformă (inclusiv azi) într-o „regulă în cazul grupurilor, al partidelor, al popoarelor și epocilor” (Nietzsche, 2015, p. 98). Șocant sau nu, în multe zone ale lumii, tendința spre autoritarism a crescut ca intensitate în ultimele decenii. Din anul 2006 până în 2021, numărul țărilor care au încurajat și/sau au amplificat libertățile cetățenești a rămas în urma numărului de state care au restrâns aspectele democratice. Altfel spus, în Figura 1 observăm că țările cu un scor agregat înalt al predispoziției pentru libertate sunt, cert, mai puține la număr decât cele cu tendință spre autoritarism (Repucci & Slipowitz, 2022, p. 2). Mulți cetățeni ai statelor care comprimă / suprimă libertățile individuale (făcând parte predominant din Asia, Africa și America Centrală) și-ar dori să trăiască în alte regimuri, dar suportă regimul opresiv pentru că n-au puterea de a-i riposta (Repucci & Slipowitz, 2022, pp. 15-16).

Figura 1.

Numărul țărilor în care scorul agregat al libertății s-a îmbunătățit (partea superioară a graficului), respectiv a scăzut (partea inferioară a graficului), în perioada 2005-2021

Sursa: după Repucci, S. & Slipowitz, A. (2022). The Global Expansion of Authoritarian Rule. In Freedom House, *Freedom in the World 2022*. Washington.
https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf, p. 2.

Notă: *Freedom in the World 2022* evaluează 195 țări și 15 teritorii, dar graficul ia în calcul doar statele / zonele al căror scor agregat al libertății s-a schimbat.

* * *

Aspectele de *heterocromie* abordate anterior se poziționează în preajma altei noțiuni interesante și comprehensive: *heterocronia crizelor*³. Despre ce este vorba? *Heterocronia* identifică fenomene și procese economico-sociale sau doar etape ale acestora, privite în evoluția lor temporală, reală (supusă mișcării economico-sociale). Ea presupune *schimbare*, deci inevitabile diferențieri, dezacorduri, discontinuități (rupturi de ritm), decalaje și chiar deconstrucții (Bodea, 2023, pp. 290-298). La fel precum organismele biologice care evoluează inter-generațional (având descendenți semnificativ diferiți comparativ cu strămoșii), economiile lumii se pot transforma în timp, ca urmare a factorilor care le potențiază sau le frânează dezvoltarea. Astăzi, conceptul *heterocronie* valorifică șansele globalizării de a depăși limitele temporale „clasice”, presupuse de către activitățile economice. El vizează, așadar, fie punți, fie segmentări între timp și spațiu. Concret, entitățile se confruntă cu una din două intenții: suportarea tranzițiilor sau adaptarea entităților *la interesele lor interconectate*; *ajustarea* propriilor priorități, conform necesităților momentului – inclusiv *capacitatea diferită de acumulare* la nivel *macro*-. În caz contrar, consecințele crizelor care afectează economia vor fi resimțite tot mai grav și tot mai inegal (ca durată, ca ritm și ca extensie).

Ne reamintim de „căutarea timpului pierdut”, învăluită în memoria lui Marcel Proust. Individul se poate întoarce într-un trecut mai mult sau mai puțin îndepărtat, prin amintirea re trăită *altfel*, în momente distincte ale vieții. Comparativ, realitățile economice pot fi percepute diferit, uneori chiar divergent, în funcție de perspectiva din care sunt analizate sau comparate. De aceea, aspectul *timp* poate transforma factualitatea într-un alt tip de *output*, cu ajutorul privirii multidimensionale și/sau reversibile asupra lucrurilor. Dacă există un timp *cunoscut*, *obiectiv* (pe deplin coerent și natural), de ce n-ar exista și un „răgaz” – pe care îndrăznim să-l numim *timp subiectiv* – necesar căutării echilibrului? Scopul său poate fi pe deplin onorabil: re-armonizarea intereselor economico-sociale ale entităților micro- și macroeconomice, respectiv cuantificarea realității dintr-o altă perspectivă decât cea „clasică”. Totuși, să nu uităm esența economică a *schimbării* (inclusiv a celei diacronice): orice *input* utilizat înseamnă sacrificarea altei șanse de valorificare a resursei prin *output* – deci entitățile trebuie să reconsidere amploarea costului de oportunitate al fiecărui demers urmat.

În optica lui Nicholas Georgescu-Roegen, economia în ansamblul său trebuie să respecte limitele ecologice globale legate de capacitatea de încărcare a ecosistemelor, de stabilitatea ciclurilor biologice și geodinamice, de echilibrul sistemului climatic. În acest context, cum ar putea știința „să refuze în mod dogmatic” (Georgescu-Roegen, 1979, p. 514) să cerceteze procesul în urma căruia pot apărea noi resurse? Dimpotrivă, considerăm că *tocmai aceste eforturi (finalizate prin efecte pe măsură)* trebuie să diferențieze economiile lumii.

Mircea Eliade a înțeles că disciplina spiritului și înțelepciunea ajută entitățile să distingă faptul că *deosebiriile dintre ele* nu contează atât de mult, precum elementele care le apropie. *Discordanța reală* era pentru el cea dintre individul dependent de tentațiile modernismului („reziduuri” sau „latențe”) și omul care-și permite libertatea spirituală (Eliade, 1990, p. 58). În lumea mileniului III, „deconectarea” în raport cu acest crez o impune *dilema identitară a globalizării* (Bodea, 2023, p. 291), anticipată atât de frumos de către Eliade, într-un elaborat *permanent, deși asincron*. Riscul unei asemenea „decuplări” de interesele globale este ca valoarea (spirituală și/sau economică) „să fie disprețuită, ignorată și chiar distrusă” (Eliade, 1990, p. 62).

³ Sintagma (în formula completă) ne aparține.

Interdependențele din economia mondială fac dovada unei relații necesare (dar *nu neapărat* realizate) între trei repere: acțiunile entităților de pe piață, puterea (economică) manifestată de ele și temporalitatea cultural-istorică. De fapt, relația amintită construiește un viitor, pe seama acumulărilor trecute. Nu putem nega nici istoria, nici timpul, dar – așa cum în lume există locații ale sacralului și locații ale profanului – cunoaștem demersuri uneori benefice, iar altele distructive ale actorilor economici. Nu identificăm sisteme social-economice desăvârșite, în schimb există suficiente utopii. Nu pretindem să remarcăm activități complet transparente (așa cum prevede teoria pieței cu concurență pură și perfectă), dar recunoaștem variate moduri de oglindire a teoriei în practică. Cele mai elevate tipare ale *heterocroniei* rămân, așadar: bibliotecile, muzeele, pinacotecile și colecțiile (artistice, literare, filatelistice ș.a.), alături de arhive. Acceptăm, așadar, jocul *heterotopiei*⁴, ca „alunecare” (ne)firească a unei realități cunoscute, către limite mai puțin abordabile: stereotipuri, incompatibilități, abateri. Michel Foucault a folosit acest termen (Foucault, 1986, p. 22-27) pentru a surprinde „spații” culturale și discursive cu caractere aparte: controversate și incompatibile – deci tulburând lumea cunoscută. Însă noi considerăm remarcabilă exprimarea lui Walter Russell Mead, în sensul că⁵: utopia ne trimite spre locuri în care totul pare bun; distopia ne impregnează viața cu consonanțe ale răului; *heterotopia* favorizează viziuni diferite asupra aceluiași „ceva”. Ca exemplificare a *heterotopiei* în sensul temei noastre de studiu, oferim cazul polarizării social-economice a puterii între două „reflexii” ale adevărului: una *pro-* și alta *contra-* (în sensul clișeului „cine nu e cu noi e împotriva noastră”).

2. Diversitate vs. diferențiere: Marcaje ale *heterocromiei* și *heterocroniei* economico-sociale

Chipul (ne)articulat al *diversității* economiilor lumii are în vedere trei aspecte: unul economic, unul spiritual și unul care îngemănează influența lor pe palierul social. Fiecare dintre ele se detașează atât prin repere de modernitate (proprii „noilor vremuri”), cât și prin elemente rămase clasice („tradiționale”). Rareori, cele două categorii se îmbină, sprijinindu-se reciproc; de cele mai multe ori, ele provoacă o dezorientare care condamnă economiile la conflictualitate și/sau la trăirea unor „spaime” mereu în schimbare. Cert este că nu se poate vorbi despre o uniformizare a criteriilor privind dezvoltarea, deși toate societățile par avide de succes. Prezentul – fascinat de *noul* capitalism – dovedește rescrierea permanentă a realității, oscilând între nihilismul față de trecut și absorbirea uneori simulată a unui viitor prea grăbit. Pericolul și aroganța post-capitalismului (cauzatoare de *rupturi* economico-sociale) se îngemănează cu atracția *incă* magnetică a acestui concept. Astfel, discordanța dintre ele (uneori mascată, altele nu) naște constrângere și apoi revoltă.

Și totuși, diversitatea este vizibil afectată de *diferențiere*. Paradoxurile acestui concept nu încetează să captiveze mapamondul, în căutarea factorilor care separă *lumile*. Dacă privim o astfel de realitate în mod obiectiv, delimitările dintre sistemele economice sunt inevitabile. Dar există entități care *le caută*, deci le accentuează avatarurile. Este vorba despre o terminologie oscilând între imperialism, „aplatizare socială” și radicalism – care, inevitabil, lasă în urmă doar ruine. În consecință, comunitățile pot alege *să creadă sau nu* că trăim în „cea mai bună dintre lumile posibile”⁶, fiindcă șansele lor la dezvoltare se pot estompa rapid.

⁴ În sens medical, indică deplasarea anormală a unui organ.

⁵ *În original*: „Utopia is a place where everything is good; dystopia is a place where everything is bad; heterotopia is where things are different – that is, a collection whose members have few or no intelligible connections with one another.” (Mead, 1995/1996, p. 13)

⁶ Aluzie la teoria lui Leibniz, conform căreia Dumnezeu a creat cea mai bună lume *posibilă*. *În original*: „among all possible creatures he [God] chooses the best and creates it” (Leibniz, 1998, p. 31). Deși criticabilă, replica lui Leibniz ilustrează o *alegere din infinitul Creației*. Cu alte cuvinte, *această* lume (mai mult sau mai puțin nedreaptă) ar fi fost *cea aleasă* de către o divinitate atotștiutoare, care *există* atâta timp cât nu este demonstrată nașterea unui *opus / oponent* al său.

Iată cel puțin câteva argumente ale afirmației noastre, care ne determină să apreciem că, deși pretutindeni constatăm *forme (învelișuri)*, lor nu li se adaugă mereu *fond (structură)*:

- Hegemonia și/sau aroganța *nu pot dispărea* din perimetrul realității prezente și viitoare (Duroselle & Kaspi, 2006, pp. 384-393); chiar dacă exponenții puterii se schimbă pentru perioade mai lungi sau mai scurte de timp, prejudiciile și oportunismul cu care ei impregnează sistemele economice dominate au o inevitabilă continuitate.

- „Orice imperiu va pieri” (Duroselle & Kaspi, 2006, p. 274), așa precum a arătat dintotdeauna istoria omenirii.

- Estimăm că *și de acum înainte*, raporturile subiective de tip „eu – eu” le vor domina sau chiar ostraciza pe cele de tip „eu – noi”, deși, în sensul afirmației *creative* a lui Arthur Rimbaud, „eu este altcineva” (Rimbaud, 1968, p. 208).

- Inegalitatea face parte din circumstanțele „naturale” ale oamenilor, fie alocându-le „doze” de armonie (Boilă, 1923, p. 4), fie separându-i artificial (dar definitiv), din perspectivă economică și politică (Boilă, 1923, pp. 5-6, 30-35).

- „Revărsarea” conspirațiilor (miliare, politice, economice) riscă să depășească orice limită cunoscută. Ea *naște crize* – dar, simultan, este *efect al crizelor*, peste tot în lume.

- În final, doar *catharsis*-ul poate purifica „spațiul” conflictual generat de sistemele economico-sociale și politice moderne (prin vindecarea „rănilor” numite război, criză, potențial distructiv, încălzire globală, nedreptate, consumerism ș.a.).

Diferențierea implică, inevitabil, conflictualitate. Pe de o parte, orice dezacord care se amplifică devine tot mai costisitor în termeni monetari, iar identificarea unor *variante comune de lucru* ar putea fi o soluție pentru toate părțile implicate. Pe de altă parte, complexitatea *dezvoltării diferențiate* este recunoscută, dar, în timp ce unii specialiști o acceptă (reinterpretând-o în raport cu prioritățile perioadei traversate), alții o contestă. Totuși, chiar și într-o asemenea „confruntare” care schimbă conturul lumii economice, identificăm un *folos*. Cu alte cuvinte, polemica tratând *diferențierea tipurilor de dezvoltare pe plan mondial* ne face să înțelegem vectorii de influență ai evoluției societății. Modelați după principii economice (utilitariste sau nu), ei reflectă multi-stratificarea intereselor urmărite de actorii pieței – deci reculul ipoteticului egalitarism la care poate mai speră omul de rând. Scalarea lor demonstrează convergență, divergență sau instabilitate (după caz), ajutându-ne să sesizăm atât nuanțe de *heterocromie economico-socială*, cât și secvențe de *heterocronie* aferente aceleiași sfere de interes. Împreună, acești factori (contestatari unii față de alții) provoacă *echilibre vulnerabile, alternative*, determinate de realități neuniforme, fragmentate de diverse crize. Ca purtători ai schimbării societății, *vectorii dezvoltării diferențiate* „balansează” realitatea între trecut, prezent și viitor, pe un filon care le evidențiază impactul. Vom adnota câțiva dintre ei:

1) *Know-how*-ul oferă, probabil, cea mai spectaculoasă combinație a *heterocromiei* cu *heterocronia*.

(1a) Unele studii (Maradana et al., 2017, pp. 1-23) evidențiază legături de cauzalitate (uni- sau bidirecționale) între procesul de inovare și indicatori relevanți pentru creșterea economică *per capita*. Alte cercetări (Hulten & Isaksson, 2007, pp. 1-44) demonstrează importanța diferențierii a două concepte, concomitent cu conjugarea rezultatelor obținute din cercetarea lor. Este vorba despre ratele creșterii (care, în sine, nu oferă o cuantificare comprehensivă a dinamicii economice) și nivelurile dezvoltării (care, evaluate izolat în raport cu ratele amintite, nu sunt suficient de relevante). Desigur, este de dorit ca punctul-forțe al avansului tehnologic – amintitul *know-how* – să aibă implicații pozitive pentru omenire. Dar, de exemplu, creșterea producției de energie (obținută în urma utilizării complexe a resurselor) – atât de necesară economiei – antrenează *și poluare*. Iată de ce inventica trebuie să sprijine

(prin idei și soluții) nu doar aplicarea celor mai noi cuceriri științifice, ci mai ales adaptarea lor la principii de durabilitate.

(1b) Și tehnologia poartă războaie, „motivate” prin *reculul excesului de a o aplica*. Ea nu semnifică o „salvare universală” și nici o rezolvare desăvârșită a diferendelor pieței (Crafts, 2004, pp. 521-535), ci propune soluții evaluând răspunsul unor întrebări-cheie, de tipul „cum și cât contribuie noua tehnologie la rezultatele economice?” Analizate în mod just de către entitățile responsabile, aceste „exit”-uri pot deveni șanse utile sistemelor economico-sociale. În caz contrar, „războaiele” concurențiale rămân doar afaceri de tip „win or lose”. Oferim doar câteva exemple: *Apple* contra *Windows* și (simultan) contra *Chrome*; *Internet Explorer* contra *Chrome*; *Windows* contra *Chrome*; *Bing* contra *Google*. Ce fac toți acești „luptători” pe scena avantajelor *know-kow*? Fiecare dintre ei aplică strategii pentru binele propriu, expresie presupunând trei considerente: *câștig*, *piață* și *notorietate*. Iar omenirea *asistă*, *compară* și *alege*, asemeni lui Hamlet: „Cu-adevărat măreț nu-i să te zbați / Doar din motive strașnice, ci, când / Onoarea ți-e în joc, să ieși la luptă / Stârnit de-un fir de pai” (Shakespeare, 2010, p. 282).

2) Cercetarea *cauzelor diversității la nivel macro-* stimulează sau provoacă (după caz) statele lumii, spre a particulariza *heterocromia* și *heterocronia*. Devin importante „detalii” cum sunt: diferențele de dezvoltare (potențialul economic al țărilor; discordanțele dintre *input*-urile necesare și cele disponibile; deținerea de resurse naturale și priceperea cu care sunt utilizate ele); stadiul în care poate fi încadrată fiecare economie: baza de la care pornește sistemul în sine („borna zero” a timpului); eforturile făcute în scopul dezvoltării; alianțele geostrategice sau lipsa lor. Iată câteva concretizări:

(2a) *Avantajul comparativ* justifică tot mai mult gruparea țărilor în *prosper* și *sărace*. El este un indicator al unei „rupturi asimetrice” la nivel global – atât valorice (de *heterocromie*), cât și temporale (de *heterocronie*) – deoarece „nu toate țările pot fi bogate” (Matsuyama, 1996, pp. 3-4). În final, supremația nu se primește ca *dar*, ci se cucerește cu fiecare dovadă de autenticitate și/sau profesionalism.

(2b) Diversificarea economică a activităților (păstrând, de această dată, *avantajul competitiv*) este o strategie urmată de către statele ale căror politici susțin creșterea economică. În general, țările care mizează pe diversificarea producției (asociind aspecte de *heterocromie* și de *heterocronie*) realizează un Produs Intern Brut semnificativ mai mare decât cele care nu urmăresc un atare scop (Freire, 2017, pp. 1-30). În consecință, statele care urmează o asemenea politică economică își vor spori bogăția (Hidalgo & Hausmann, 2009, pp. 10570-10575). Ele ar trebui să preia *pattern*-ul dat pe de o parte de utilizarea optimă a *input*-ului, iar pe de altă parte de varietatea *output*-ului (mai ales pentru export). Finalitatea unei asemenea acțiuni este observabilă prin: atragerea de investiții; crearea de locuri de muncă; obținerea valorii adăugate prin diversificare industrială (Hausmann & Hidalgo, 2011, pp. 309-342). În consecință, țările cu capacități crescute de producție vor beneficia de numeroase stimulente pentru a acumula capacități suplimentare de fabricație – și invers – bivalență care reflectă o reală *capcană a inactivității*: „the quiescence trap” (Hausmann & Hidalgo, 2011, pp. 313-314). *Heterocromia* sprijină, așadar, diversificarea activităților, iar *heterocronia* face observabile „salturile” economiilor lumii: spre dezvoltare sau dimpotrivă. De aceea, este recunoscută dificultatea trecerii de la un mod de organizare a producției predominant monocromatic, spre altul diversificat și avansat (inclusiv prin varietatea *output*-ului). Cu atât mai meritorie este schimbarea unei asemenea direcții de acțiune, prin intermediul modernizării capacităților de producție. Exemplu: *Indicele complexității economice* (*The Economic Complexity Index*, ECI) are ca reper capacitatea unui stat de a realiza produse și servicii, verificând măsura în care un bun este fabricat *sau nu* și de alte țări. Economiiile generatoare de bunuri și servicii care nu se regăsesc în producția altor state obțin

scoruri mari de complexitate. Comparativ, țările care manufacturează produse identificate pe scară largă în lume obțin scoruri mai mici. La nivelul anului 2020, primele șase economii clasate la scară mondială din această perspectivă sunt (OEC): Japonia (ECI = 2,185), Elveția (ECI = 1,989), Taiwan (ECI = 1,974), Germania (ECI = 1,881), Coreea de Sud (ECI = 1,875) și Singapore (ECI = 1,838). Exemplificativ, România ocupă locul 26 (ECI = 1,005) din cele 136 state luate în considerare la alcătuirea ECI. În esență, este evident că a realiza exporturi complexe (din punct de vedere structural) și semnificative (din perspectivă cantitativă) înseamnă șanse mai mari pentru creșterea economică. Firesc, *heterocromia* și *heterocronia* apar ca rezultate ale capacităților de producție diferite, demonstrate de fiecare stat. Ambele procese constituie, de fapt, argumente palpabile ale desfășurării acelor activități dovedite eficiente pe arena mondială. Ele implică diferențe inerente de performanță economică, dar cristalizează și importanța studierii modelelor de consum care favorizează apariția noilor produse.

(2c) Ca reflectare a afirmațiilor anterioare, principalele teorii care sprijină modelul specializării macroeconomice arată că (Hidalgo et al., 2007, pp. 482-487): (i) Țările dezvoltate (bogate) pornesc de la premisa că trebuie să se specializeze în structuri intensive, corelate cu fabricarea de bunuri care încorporează tehnică înaltă. (ii) Țările mai puțin dezvoltate (sărace) încearcă să se specializeze în utilizarea unor factori de producție presupunând capital și forță de muncă, dar, întrucât nu dispun de capacități tehnologice avansate, conturează mai ales reperi extensive. Exemplu: La nivelul EU se știe că în Europa continuă să existe regiuni mai puțin dezvoltate, dar „segmentate” în două categorii distincte: (A) unele cu venituri scăzute (*Low-Income Regions*); (B) altele cu creștere lentă (*Low-Growth Regions*; *Lagging Regions*) (European Commission, 2017, pp. 1-56). Deși poate ne-am aștepta la alte rezultate decât cele concrete (European Commission, 2017, pp. 1-56; Farole & Goga, 2017), regiunile (A) se pot încadra de multe ori pe *traietoria de convergență*, indicând o creștere economică superioară mediei EU. În acest timp, regiunile (B) – nefiind sărace – ajung ca în anumite perioade să înregistreze rezultate care dezamăgesc: creștere economică zero (în termeni de PIB *per capita*); productivitate redusă față de alte regiuni; o rată modestă a ocupării. *Heterocromia* și *heterocronia* sunt, deci, vizibile în efortul fiecărei regiuni / țări de a se dezvolta.

(2d) În acest context, teoria *cercului vicios al sărăciei*, conturată de către Ragnar Nurske, oglindește relația „în buclă” dintre trei indicatori macroeconomici: venitul național mic, capacitatea redusă de investiție (urmare a economisirii modeste), respectiv productivitatea diminuată. Toate realitățile semnalate sunt însemne ale *heterocromiei* și *heterocroniei*, deoarece constituie factori în schimbare ai scăderii nivelului de trai. La rândul său, acest considerent antrenează reluarea pe mereu alte paliere a „ciclului” amintit. „Cheia” ieșirii din cercul vicios al sărăciei⁷ poate fi doar influxul de investiții (străine) (Nurske. In Kattel et al. (eds), 2009, pp. 85-97, 102-103). Teama de sărăcie se alătură, așadar, angoasei induse de stagnarea economică.

(2e) După Aristotel, sistemele economico-sociale trebuie să aleagă varianta cea mai potrivită / cea mai utilă pentru ca națiunile să trăiască în baza propriilor necesități. De aceea, „diferențele specifice” particularizează – valoric și cantitativ – ceea ce poate oferi o țară, pentru ca propriul regim să fie *adecvat* perioadei traversate și dreptății sociale (Aristotel, 2001, pp. 75, 77, 341-370). În esență, fiecare comunitate ar trebui să profite de *vechi* și de *nou* deopotrivă: cunoaștere științifică, idei, tehnologii, management – elemente care personalizează entitatea. Altfel spus, aparenta „luptă” dintre *catch-up growth*⁸ și *cutting edge*

⁷ În original: „A country is poor because it is poor” (Nurske. In Kattel et al. (eds), 2009, p. 85).

⁸ Conceptul (cunoscut și drept *catch-up effect*) delimitează creșterea economică valorificând soluții deja existente. El ilustrează *teoria convergenței*, în spiritul faptului că la un moment dat, economiile mai puțin dezvoltate le vor ajunge din urmă pe cele dezvoltate ca niveluri *per capita* ale Venitului Național sau Produsului Intern Brut. Explicația are în vedere

*growth*⁹ se poate transforma în alianță strategică, prin apelul la dezvoltare diversificată. În anul 2021, pe grupe de venituri, clasamentul inovativ al lumii arăta că (Dutta et al. (eds), 2021, pp. 3-5): în grupa *High-Income* a țărilor conduceau Elveția, Suedia și U.S.A.; în grupa *Upper Middle-Income* a țărilor conduceau China, Bulgaria și Malaysia; în grupa *Lower Middle-Income* a țărilor conduceau Vietnam, India și Ucraina; în grupa *Low-Income* conduceau Rwanda, Tadjikistan și Malawi. Însă, la nivelul economiei mondiale, diferențele inovative dintre țări erau edificatoare: Elveția (indice 65,5 / 100), Suedia (indice 63,1 / 100) și U.S.A (indice 61,3 / 100) – primele ca amprentă inovativă – erau sever distanțate față de Guinea, Yemen și Angola, aflate la finalul listei de 132 state incluse în cercetare (având un scor cuprins între 15,0 – 16,7 / 100). Pe de altă parte, în 2020, bugetul pentru cercetare-dezvoltare (R&D) a crescut în relativ puține țări (în general, dezvoltate) (Dutta et al. (eds), 2021, p. 12).

3) *Alura comportamentală* destăinuie marcajul denotat de opțiunea entităților economico-sociale pentru optimism sau dimpotrivă. Această alegere va fi dificilă, fiindcă traversăm o epocă dură, „una a darwinismului social, în care vor câștiga cei adaptați la schimbare”¹⁰. Deci ne oprim o clipă din parcursul nostru, întrebându-ne „cât de sinuoasă va fi ascensiunea *dragonului chinezesc* sau cât de suple se vor dovedi mișcările *tigrului indian*, în raport cu cele ale *uriașului grizzly* american?”¹¹

(3a) Iată, ilustrativ, o situație decurgând din urmările procesului de creditare. Ea demonstrează că în domeniul bancar, prevenția este singura sursă rațională a optimismului. Concret, lipsa unor prevederilor legale complexe, respectiv insuficienta respectare a celor existente, au avut urmări tragice pe mapamond, începând cu anul 2007. Ele s-au regăsit în criza creditelor „subprime”, debutată în U.S.A. și „translatată” cu ușurință spre celelalte continente. Criza financiară a bulversat ani de zile economiile lumii, dovedind că riscurile *ar fi putut fi* diminuate, dacă băncile prevedeau condiții restrictive de acordare a creditelor și/sau dacă ar fi avut un cadru coerent de gestionare a dificultăților în restituirea creditelor scadente. Criza a fost, deci, o târzie conștientizare a faptului că nicio prevedere nu este excesiv de dură în domeniul financiar-bancar, pentru a oferi o protecție sporită atât creditorilor, cât și debitorilor. *Heterocromia* și *heterocronia* indică, în situația dată, modul și momentul (diferite) în care instituțiile creditoare și entitățile economico-sociale percep: coerența și exigența reglementărilor financiar-bancare; seriozitatea aplicării lor; solvabilitatea și rigoarea debitorilor.

(3b) Nivelurile *supra-îndatorării private* denotă – temporal – fenomenul de maturizare a reglementărilor financiar-bancare. Abordăm, exemplificativ, translatarea pe plan mondial a înțelesului așa-numitei „culture of indebtedness” (Braucher, 2006, pp. 2-4). Având

legea randamentelor non-proportionale, potrivit căreia pe măsură ce o țară investește tot mai mult, câștigurile rezultate se amplifică, dar tot mai lent (sporesc cu o rată descrescătoare). În final, economiile dezvoltate beneficiază tot mai puțin de pe urma operațiunii respective, iar randamentul investiției lor de capital devine inferior celui obținut în state mai puțin dezvoltate. Concret, este posibil ca economiile dezvoltate să crească cu o rată mai lentă decât cele slab dezvoltate. Acestea din urmă ar putea experimenta rezultate neașteptate, întrucât reproduc / utilizează tehnologii și metode de producție existente, verificate în statele dezvoltate (cotate drept *second-mover advantage*). Totuși, ele nu inovează, deci nu atrag capital și nu au un aport major la piața globală – iar lipsa de capital frânează capacitatea lor de a recupera avansul țărilor dezvoltate (care au și atuu unei productivități semnificative). Putem semnala, exemplificativ, cazul *tigrilor asiatici*, mobil al creșterii țărilor asiatice în urmă cu câteva decenii.

⁹ Conceptul face trimitere la creșterea economică dezvoltând *soluții noi*. În acest sens, încă din deceniul 6 al secolului XX, modelul lui Solow oferă șansa considerării progresului tehnic ca pârghie a monitorizării Produsului Intern Brut. Oricând în evoluția ultimului secol, economia U.S.A. poate constitui un exemplu ilustrativ pentru *cutting edge growth*. Totuși, în anul 2021, ea a fost devansată de către Elveția și Suedia, cu scoruri de 65,5 / 100, respectiv 63,1 / 100, față de U.S.A., pentru care scorul a fost 61,3 / 100 (Dutta et al. (eds), 2021, p. 4).

¹⁰ În original: „one of social Darwinism, in which those adapted to change will win” (Bodea et al., 2020, p. 152).

¹¹ În original: „How sinuous will the ascent of the *Chinese dragon* be, or how supple will the movements of the *Indian tiger* prove, in comparison with those of the giant *American grizzly bear*?” (Bodea et al., 2020, p. 152)

inițial o topică „clasică” a preluării și returnării creditelor de consum, expresia amintită și-a schimbat coordonatele pe parcursul timpului. Ca oglindire a *heterocromiei* și a *heterocroniei* deopotrivă, ea a „migrat” spre „new culture of indebtedness” (Mau, 2015, pp. 65-72). Evoluția conceptului are două cauze: pe de o parte, lipsa de fermitate în reglementările financiar-bancare anterioare crizei debutate în 2007 în U.S.A.; pe de altă parte, creșterea – artificială sau nu – a consumului. Nu suntem surprinși să descoperim legături între „culture of indebtedness” și „consumer culture”, însă remarcăm reticența manifestată (cel puțin în U.S.A.) asupra duratei schimbărilor culturale cu care se confruntă societatea: „a generation or more” (Braucher, 2006, p. 4).

4) *Mediul de proveniență și mediul de lucru* au un impact considerabil asupra diferențierii și a stratificării economico-sociale. În acest sens, schimbările petrecute la nivelul societății impun modele de dezvoltare armonizate cu perioada traversată. Ele sunt percepute la reala lor valoare atunci când modificările pe care le presupun sunt *observabile*, chiar dacă nu sunt acceptate de la început. Adaptarea entităților (de la individ la comunitate, de la micii producători la corporații și la state) este vizibilă prin evoluția procesului de modernizare economică. Spre exemplu, industrializarea n-a fost doar un simplu *prag* între *vechi și nou*: ea a prospectat și a promovat unitatea economică primară – fabrica – drept o mare familie. Dintr-un asemenea motiv, acea „ramură” a diviziunii sociale axată pe *ocupație* a determinat inclusiv o diviziune de clasă. Concret, în varianta incipientă a industrializării, muncitorii englezi trăiau în *anumite* cartiere ale orașelor, împărțind preocupări de aceeași natură. Întâmpinând probleme similare, foloseau o terminologie oarecum apropiată, frecventau cercuri de cunoscuți asemănătoare și aveau sindicate care reprezentau *clasa muncitoare*. *Heterocromia* era cea care permitea ajustarea diferențierilor de statut social, iar *heterocronia* arăta secvențialitatea temporală a profesiilor și a ocupațiilor căutate în anumite perioade.

5) *Atitudinea statului* este decisivă în diferențierea politicilor economice urmate de economiile naționale. Sprijinul statului este onorant dacă se dovedește onest și dezinteresat, deși – în multe situații – el este privit drept degradant. Este adevărat că tentația „anulării” importanței statului în economie își are originile în repetatele eșecuri ale implicării sale la nivel *macro-*, dar ignorarea aportului statului la dezvoltare este o eroare capitală. Contextul istoric și politic internațional a cauzat deseori neîncrederea în maniera de acțiune a statului, ducând la erodarea funcțiilor indubitabile ale unui actor al pieței interesat de bunăstarea populației. De aceea, competența statului – priceperea sa de a guverna și de a genera politici economice viabile – este pusă la încercare pe toate continentele lumii. Din ea derivă atât *heterocromie* economico-socială (șanse diferite la progres), cât și *heterocronie* (politici moderne vs. anacronice).

6) *Spiritualitatea* participă ca agent direct la avansul sistemelor economico-sociale (UNEP, 2016; Council of Europe, 2020). Lumea va arăta diferit mâine față de azi, iar factorii cultural-religioși vor avea șansa de a crea valori intrinseci: încredere, respect, onestitate. În speță, ele constituie tot atâtea elemente compensatorii / alternative pentru posibilele pierderi suferite de entitățile economico-sociale. Dominanța acaparatoare, egolatria și birocrăția ar trebui să dispară din peisajul culturii economice, în favoarea unei mai mari doze de altruism. În acest sens, Friedrich Nietzsche afirmă: „Lucrurile de maximă valoare trebuie să aibă o altă origine, una proprie – ele nu pot proveni din această lume meschină, plină de amăgiri, ademenitoare și efemeră, din acest haos de iluzii și poftă” (Nietzsche, 2015, p. 14). Reconfigurarea unei economii mondiale *generoase* nu este facilă, dar *heterocromia* și *heterocronia* pot fi de ajutor – în sensul că exemplul pozitiv al unei țări poate fi preluat, după validarea lui într-o perioadă dată, de către alte state.

3. Concluzii

Diversificarea producției are motivații predominant economice (vorbit, în fond, despre „a well diversified economy”). Dar ea are și un substrat politic, deoarece urmărește reducerea dependenței țărilor de anumite resurse și/sau ramuri industriale (de exemplu, țiteiul și derivatele sale). Arhitectura *noii economii* are ca obiectiv comensurarea modului și gradului în care o țară sau o regiune combină activitățile pe care le realizează ca într-un „portofoliu de active”, în folosul propriei bunăstări. Dintr-o anumită perspectivă, acest lucru imprimă flexibilitate în structurarea deciziilor de afaceri la nivel *macro-*, respectiv protecție împotriva crizelor și a șocurilor din sfera economică și social-politică. Detaliul, pe deplin înțeles, este cuantificabil (în fond, vizează rezultate), dar insuficient. De ce? Privită din alt unghi, realitatea anterioară arată necesitatea conturării unui sistem economic pe care este necesar să-l privim ca pe o *personalitate distinctă*, nu doar ca pe un *creator de output* care deservește nevoile sociale. Contrastul său inerent trebuie să devină tot atâtea avantaje coerente, pe care temporalitatea să nu le perimeze, ci să le remodeleze (în ciuda oricăror adversități posibile). Cumulând asemenea termeni și/sau condiții, putem vorbi despre o *economie națională evoluată* ca despre un subiect pe care să-l remarcăm cu adevărat. Numai astfel vom sesiza proeminența unui sistem de valori incluziv, râvnit ca *pol al cosmopolitului economic*. Paradoxal sau nu, ceea ce pare *interesul restrâns* al unei comunități se poate transforma în *interes național*, devenind adevăr legitim, viabil și relevant la scară extinsă.

Heterocromia ajută indivizii, comunitățile și economiile naționale să privească atât înainte, cât și înapoi, sincron sau asincron. Ea poate șoca, dar tot ea este cea care creionează specificitate. Cheia acestui „joc” constă în influențarea reciprocă (e adevărat, neuniformă) a actorilor implicați în schimbul de idei, de comportamente și/sau de politici. Într-un anume fel, ea *conspiră* în sensul bun al termenului (generează *interesantul util*), socotind că „plus” și „minus” se atrag mereu. Pe de altă parte, tot ea, *heterocromia*, *deconspiră*: critică, ridică întrebări, cauzează aderențe nedorite și – poate – adâncește dogma. În ambele maniere de a privi lucrurile, avem de-a face cu un scop indubitabil: afirmarea capacității entităților economice de a acționa responsabil.

Heterocronia mediază dihotomia dintre „finit” și „nelimitat”. Lentila sa „privește” un arbore decizional: pornește de la ideea *care creează* (uneori – cea mai costisitoare etapă), continuă cu ciclul *realizării „a ceva”* și capătă strălucire prin *rezultat*. Doar că acesta din urmă nu apare neapărat instantaneu: el apropie și (simultan) îndepărtează actorii economici de prototipul *homo oeconomicus*. Cu alte cuvinte, îi învață că pot urmări maximizarea satisfacției doar dacă „intră în pielea personajului” amintit: *fără „a aprecia”, ci calculând* riscuri și profituri, în condițiile și ipotezele date. Astfel, uneori, nu timpul, ci *omul* ajunge să abuzeze de relativism (nu de relativitate!). Și, tocmai de aceea, el nu se va putea transpune cu adevărat în tiparul *homo oeconomicus*. Va rămâne într-o *oarecare* postură a lui *homo sapiens*, arătând sau nu că beneficiază de capacitate cognitivă.

Sesizăm sau nu o formă de alteritate în războiul curent al globalismului? Vorbim, desigur, despre o dublă confruntare a structurilor economice: pe de o parte cu societatea, pe de altă parte cu propriile războaie. Pentru a răspunde întrebării anterioare, facem apel la cunoscuta *gâlceavă a Înțeleptului cu Lumea*, a lui Dimitrie Cantemir. Constatăm că, deloc întâmplător, rațiunea și morala n-au fost suficiente *niciodată* entităților economice – iar astăzi cu atât mai puțin. Atrase excesiv de tentația *heterocromiei* și/sau de echivocul *heterocroniei*, actorii pieței caută hedonismul, inclusiv în formula câștigului. Doar că un atare concept n-are nimic de-a face cu *optimul* atât de iubit în teoria economică, respectiv cu obținerea *efectului maxim, prin minim de efort*. Hedonismul este înșelător pentru entitățile economice (privindu-le de la individ spre comunitate și apoi spre națiune). Strălucirea lui aparentă poate discrimina, în încercarea forțată de a echivala cu *ceva palpabil*. Motivul este izbitor de simplu: deseori, chiar dacă presupune efort substanțial (resurse importante), efectul înregistrat este insesizabil.

Și atunci, deziluzia se împletește cu monocroma invidie. În egală măsură, ea atinge un alt însemn al segregării noastre *de către* și *prin* noi înșine: cel temporal. Da, activitatea economică este cronofagă. Nu doar că individul a devenit un „ambasador” al consumerismului, ci își exersează această calitate din ce în ce mai sofisticat. De fapt, ajunge să se laude cu un soi de *time-consuming activity*, al cărei gabarit devastează și poate ruina diversitatea prietenoasă a *heterocroniei*.

Evitând victimizarea, sesizăm rivalitatea dintre asimilarea *heterocromă* a unei realități și adaptarea ei forțată, *heterocronă*, la scala schimbărilor materiale și atitudinale ale Universului. Evident, entitatea economică nu „găzduiește” *darul* antropologic (empatic și/sau cooperant) al lui *homo donator*, ci îl privește cu suspiciune. Mizând pe rațiune, chiar și hulitul *homo appetens* (avarul) *simte* că un comportament asertiv îi poate fi de folos, deci conformația sa oportunistă nu-i anulează respectul pentru varietate, pluralism și acceptanță (socială).

Contrastele presupun atracție reciprocă. Ilustrativ, se prea poate să ne formăm o impresie falsă, închipuindu-ne că o structură clasică *pare* obstructionată de modernism. De fapt, nu este vorba despre vreo obliterare, ci despre a accepta că lumea noastră asimetrică are nevoie de balans: dezacord și concordantă, luptă și capitulare, toți și unul. Motivul nu este secret: *Sabia lui Damocles* nu atârână deasupra unui om, a unei rase sau a unei națiuni: firul de păr care o susține presupune coagularea intereselor personale cu cele social-economice. Înțelegem, deci, *spiritul multiculturalismului*, afiliat *heterocromiei* și *heterocroniei*? Nu suntem convinși că răspunsul este unanim și afirmativ, deși ne-am dori să fie așa. În fond, chiar neparticipând activ la schimbarea globalistă pe care o trăim, individul rămâne cel puțin martor al acesteia: (i) este nevoit să contextualizeze fluxuri informative tot mai diverse, încercând să le facă permeabile; (ii) învață să creadă în ceea ce creează; (iii) generează înțelesuri noi. Extinzând repertoriul acțiunilor care-l recomandă *ca entitate economico-socială și nu ca mașinărie*, obișnuitul *homo sapiens* încearcă să devină *homo sociologicus* și să îndeplinească un rol policrom în comunitate (Bodea, 2023, pp. 313-314). El nu se va substitui lui *homo oeconomicus*, dar – guvernat de interese personale – va decide dacă se lasă dominat de prudență sau de îndrăzneală, de privilegii sau de modestie. Și, în marșul lui triumfal spre capitalismul ultramodern („*transhumanist*”), va trebui să înțeleagă că propria opțiune este o dovadă a *heterocromiei* și a *heterocroniei* deopotrivă.

Cu alte cuvinte, nașterea capitalismului n-a ajutat *neapărat* agregatul economico-social să evolueze în direcția bună. Dar, ca „avocat al diavolului”, ne permitem să formulăm o interogație retorică: știm cu adevărat care este direcția pe care *o poate urma* lumea?

Referințe:

- Aristotel. (2001). *Politica* (Cartea a II-a; Cartea a VI-a) [Politics (Book II; Book VI)]. București: Iri.
- Becker, G.S. (1997). *Capitalul uman: O analiză teoretică și empirică cu referire specială la educație* [Human capital: A theoretical and empirical analysis with special reference to education]. București: ALL.
- Bodea, G. (2023). *Clash-ul crizelor sau viclenia lumii asimetrice* [The clash of crises or the guile of the asymmetric world]. Cluj-Napoca: Presa Universitara Clujeană.
- Bodea, G., Ploeanu, A.-P., & Homocianu, D. (2020). On economic change: Landmarks of economic modernism. *EuroEconomica*, Special Issue, 39(2), 145-155. <http://dj.univ-danubius.ro/index.php/EE/article/view/298> (accesat la data de 24.06.2023).

- Boilă, R. (1923). Inegalitatea oamenilor [Inequality of people]. Conferință ținută în cadrele „Astreii” în ziua de 7 Decembrie 1923, la Universitatea din Cluj. Cluj: Tipografia Națională.
- Braucher, J. (2006). Theories of overindebtedness: Interaction of structure and culture. *Arizona Legal Studies*. Discussion Paper no. 06-04, 1-18. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=826006 (accesat la data de 04.02.2023).
- Council of Europe. (2020). Compass: Manual for human rights education with young people., 2nd Edition (updated), <https://rm.coe.int/compass-eng-rev-2020-web/1680a08e40> (accesat la data de 16.05.2023).
- Crafts, N. (2004). Productivity growth in the Industrial Revolution: A new growth accounting perspective., *The Journal of Economic History*, 64(2), 521-535. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022050704002785> (accesat la data de 22.10.2022).
- Dutta, S., Lanvin, Bruno, Rivera León, L., & Wunsch-Vincent, S. (eds). (2021). *Global Innovation Index 2021: Tracking innovation through the COVID-19 crisis.*, 14th Edition, Geneva: WIPO, https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021.pdf (accesat la data de 20.11.2023).
- Duroselle, J.-B., Kaspi, A. (2006). *Istoria relațiilor internaționale* [History of international relations, II]. București: Ed. Științelor Sociale și Politice.
- Eco, U. (2005). *Istoria frumuseții* [History of beauty]. București: RAO.
- Eliade, M. (1990). *Încercarea labirintului* [Ordeal by labyrinth]. Cluj-Napoca: Dacia.
- European Commission, Competitiveness in Low-Income and Low-Growth Regions. The Lagging Regions Report. (2017). Brussels: Commission Staff Working Document, SWD(2017) 132 final, April 10, https://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/reports/2017/competitiveness-in-low-income-and-low-growth-regions-the-lagging-regions-report (accesat la data de 23.03.2023).
- Farole, T., Goga, S. (2017). 5 things you (probably) didn't know about the EU's „Lagging Regions”: world banks blogs, Eurasian perspectives, <https://blogs.worldbank.org/europeandcentralasia/5-things-you-probably-didn-t-know-about-eu-s-lagging-regions> (accesat la data de 12.12.2022).
- Ford, J. (2018). Spiritual capital: The economic core of the global art market and its origin in church financial structures [Doctoral dissertation, University in Portland, Maine]. Maine State Library Digital Maine, <https://digitalmaine.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1021&context=academic> (accesat la data de 04.12.2022).
- Foucault, M. (1986). Of other spaces. *Diacritics*, 16(1), 22-27. https://monoskop.org/images/b/b0/Foucault_Michel_1984_1986_Of_Other_Spaces.pdf (accesat la data de 09.06.2023).
- Freire, C. (2017). Economic diversification: Explaining the pattern of diversification in the global economy and its implications for fostering diversification in poorer countries. DESA Working Paper No.150 ST/ESA/2017/DWP/150, https://www.un.org/esa/desa/papers/2017/wp150_2017.pdf (accesat la data de 09.04.2022).

- Georgescu-Roegen, N. (1979). *Legea entropiei și procesul economic* [The entropy law and the economic process]. București: Editura Politică.
- Hausmann, R., Hidalgo, C.A. (2011). The network structure of economic output. *Journal of Economic Growth*, 16, https://growthlab.cid.harvard.edu/files/growthlab/files/hausmannhidalgojoeg_2011.pdf (accesat la data de 19.08.2023).
- Hidalgo, C.A., Hausmann, R. (2009). The building blocks of economic complexity. In *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, vol.106, no.26, 10570-10575. <https://www.pnas.org/doi/epdf/10.1073/pnas.0900943106> (accesat la data de 11.02.2023).
- Hidalgo, C.A., Klinger, B., Barabási, A.-L., & Hausmann, R. (2007). The product space conditions the development of nations., *Science*, 317(5837). 482-487. <https://barabasi.com/f/220.pdf> (accesat la data de 15.03.2023).
- Hulten, C.R., Isaksson, A. (2007). Why development levels differ: The sources of differential economic growth in a panel of high and low income countries. NBER Working Paper No.13469, 1-44. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w13469/w13469.pdf (accesat la data de 05.02.2023).
- Leibniz, G.W., Freiherr von. (1998). *Theodicy: Essays on the goodness of God, the freedom of men, and the origin of evil*. Chicago: Seven Printing. <https://archive.org/details/theodicyessayson000leib/page/30/mode/2up?q=best> (accesat la data de 05.06.2022).
- Maradana, R.P., Pradhan, R.P., Dash, S., Gaurav, K., Jayakumar, M., & Chatterjee, D. (2017). Does innovation promote economic growth?: Evidence from European countries. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 6(1), 1-23. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/194846/1/890512752.pdf> (accesat la data de 05.06.2022).
- Matsuyama, K. (1996). Why are there rich and poor countries?: Symmetry-Breaking in the world economy. NBER Working Paper 5697, 1-25. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w5697/w5697.pdf (accesat la data de 12.01.2022).
- Mau, S. (2015). *Inequality, marketization and the majority class: Why did the European middle classes accept neo-liberalism?* Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Mead, W.R. (1995 / 1996). Trains, planes, and automobiles: The end of the postmodern moment. *World Policy Journal*, 12(4), 13-31. <https://eds-s-ebSCOhost-com.web.bcUcluj.ro:2443/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=4&sid=494d11c9-23f9-4fec-9961-48d254c65bfa%40redis> (accesat la data de 11.04.2022).
- Nietzsche, F. (2015). *Dincolo de bine și de rău: Prolog la o filozofie a viitorului* [Beyond good and evil: Prologue to a philosophy of the future]. București: Humanitas, http://aman.ro/betawp/wp-content/uploads/ebook/humanitas/Friedrich-Nietzsche_Dincolo-de-bine-si-de-rau.pdf (accesat la data de 04.08.2023).
- Nurske, R. (2009). Trade and development. In Kattel, R., Kregel, J.A., & Reinert, E.S. (eds). *Ragnar Nurske: Trade and Development*. London: Anthem Press.
- OEC. Country Rankings (ECI). (n.d). The observatory of economic complexity, <https://oec.world/en/rankings/eci/hs6/hs96?tab=rank> (accesat la data de 08.09.2023).

- Repucci, S., Slipowitz, A. (2022). The global expansion of authoritarian rule: In Freedom House. *Freedom in the World 2022*. Washington. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf (accesat la data de 08.09.2023).
- Rimbaud, A. (1968). *Scieri alese* [Selected poems]. București: Editura pentru Literatură Universală.
- Shakespeare, W. (2010). *Opere II: Hamlet* [Works II: Hamlet]. A doua ediție in-cuarto (1604). Pitești: Paralela 45.
- UNEP. (2016). Environment, religion and culture in the context of the 2030 agenda for sustainable development, UNEP, https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/8696/-Environment_religion_and_culture_in_the_context_of_the_2030_agenda_for_sustainable_development-2016Environment_religion_and_culture_in_the_context.pdf?sequence=2&isAllowed=y (accesat la data de 04.09.2023).